

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУР ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

УДК 821.163.4 – 312.6 – 311.6'04

КОНТАМІНАЦІЯ ЖАНРІВ ЖИТТЯ ТА РИЦАРСЬКОГО РОМАНУ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СЕРБСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Катерина ОСАДЦА

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра слов'янської філології,
бульв. Т. Шевченка, 14, Київ, Україна, 01001,
e-mail: osadtsa@rambler.ru*

У статті подано коротку характеристику прозових жанрових моделей у сербській літературі доби пізнього середньовіччя, висвітлено літературно-жанрову компенсацію та контамінацію жанрів життя та рицарського роману в умовах тогочасного літературного поля.

Ключові слова: середньовіччя, життє, жанр, рицарський роман, історичний роман, ісихазм, літературний канон.

Сербська пізньосередньовічна література в українській славистиці є маловивченою і довгий час знаходилася на периферії наукових досліджень. Проте XIV – початок XV століття є показовим та унікальним періодом в історії сербського літературного процесу доби середньовіччя. Незважаючи на загальний несприятливий історичний фон (посилення феодальної роздрібненості, втрата державних територій, військова експансія турків на Балканах), у Сербії збільшується кількість літературних центрів, монастирських книгосховищ, скрипторіїв, виникають особисті бібліотеки значних феодалів, активізується перекладацька діяльність. Проте тепер об'єктами перекладу є не лише церковно-релігійні, але й світські пам'ятки. Розвивається жанр володарської похвали, агіографічні жанри, гімнографія, похвальне слово, епістолярний; спостерігається тенденція до злиття жанрів життя та похвального слова, контамінація жанрів життя та рицарського роману. Творчо вбираючи досвід своїх літературних попередників XIII ст., сербські книжники XIV століття збагачують національну літературу власними новаціями. Разом із традиційним історизмом та патріотизмом у їхніх творах посилюється авторське начало, цікавість до природи та автобіографізм.

Особливе місце у їхній творчості посідало експериментування зі словами, жанровими формами, створення нових словесних формул. Але схильність до ампліфікації, повторів однокорених слів і весь інструментарій мереживного “плетіння слівес” не був для них самоціллю. Відповідно до містичних поглядів

ісихастів він служив засобом перемоги над словесним матеріалом, засобом осягнення позасловесного глибинного змісту речей і явищ. Звідти ж випливало і зацікавлення до “внутрішньої” людини, хоча воно й не було ідентичним західноєвропейській ренесансній проблемі людської особистості. Таке неочікуване об’єднання, здавалось би, взаємовиключних начал – ісихастичної установки на мовчання разом з прагненням перемогти слово і спробою розгадати суть “внутрішньої” людини – вилилося у народження т.зв. експресивно-емоційного стилю. Найбільш чітко його становлення та характерні риси можна прослідкувати у творчості представників тирновської літературної школи, учнів патріарха Євтимія Тирновського, що емігрували у Сербію після завоювання турками Тирнова, – Григорія Цамблака та Костянтина Костенецького [4, с. 186–187]. Подібні тенденції спостерігалися і у творчості власне сербських авторів. Розгляньмо, отже, явища злиття жанрів, літературно-жанрової компенсації та контамінації жанрів, зокрема контамінації жанрів життя (як провідного жанру середньовічної сербської літератури) та лицарського роману (як жанру, що був для сербської літератури новим і нетиповим, проте відображав новий ідеал людини XIV ст.).

Злиття жанрів не є цілком новим для XIV ст. явищем. Ще у візантійця Кекавмена в XI ст., що мотивує до читання своїх сучасників, володарів і воєвод, маємо: “Якщо станеться так, що ти не будеш зайнятий військовими справами, читай книги історичні і церковні. Не кажи: “Яка користь воїнові від книг церковних?!” Велика користь від них. І якщо будеш уважний, тоді зможеш у них зібрати врожай не лише догматів та корисних для душі оповідань, але й наук, моральних повчань та військових порад” [10, с. 159; 13, с. 29]. Тобто ще тоді мало місце явище, коли у книгах, що належали до одного жанру, містилися невластиві цьому жанру елементи. Висвітлюючи всі сторони буття, відповідаючи на питання, які воно ставило перед особистістю та суспільством того часу, середньовічна література – універсальна за своєю суттю, а тому внутрішньо багатоманітна та різнофункціональна – в залежності від свого призначення. Біблія, писання отців церкви, патристика, жанрове різноманіття літургійних текстів, теологічні трактати, агіографія, гомілетика, історіографія, право та природничі науки, поетика та риторика, художня література – все це у часи Середньовіччя являло цілість духовну, мовну та стильову. Це знаходило відображення-втілення також у жанровій синкретичності. Звідси, згідно висновкам Р. Піккіо, роль у середньовічній літературі конкретних літературних зразків, а не – як це буде пізніше – теоретично вибудованих “чистих” жанрових моделей [6, с. 29–30]. Тут слід сказати (як це зауважував ще Р. Ягодич у своїй статті [14, с. 112–137]), що літературні жанри слов’ян неможливо вкласти у класичну західноєвропейську тріаду “лірика-епос-драма”. У православних слов’ян існувала і досить сувора і розгалужена ієрархія жанрів. Ця ієрархія переживала історичні зміни, розвивалася і ускладнювалася, тому що для всіх давніх літератур православних слов’ян, як і для загальнослов’янської літератури культурного ареалу *Rex Slavia Orthodoxa*, була характерна одна загальна, істотна для їхньої форми, структури та функціонування риса: твори, які з’являлися протягом восьми століть (починаючи з часів Кирила та Мефодія), як правило, не втрачалися, не зникали зі

складу літератури, а існували і зберігалися не у вигляді літературно-історичних пам'яток, а як жива і сучасна творчість. Чим вища сходинка ієрархії, тим вищий ступінь сакральності. На верхівці ієрархії текстів знаходиться Священне Писання. Ця рубрика займає домінуюче положення і є найбільш авторитетною по відношенню до решти. Склад текстів цього рівня протягом століть залишався незмінним (та й мова еволюціонувала у найменшій мірі). Ці тексти належали до давньої загальнослов'янської літератури; жоден з них, за М.І. Толстим, не мав специфічних локальних рис (див. [12, с. 169]). На відміну від першої, у другій рубриці міститься певна кількість національних текстів (служби сербським святим). Те ж саме можна сказати про третю (життя сербських святих; твори св. Сави, Доментіана, Теодосія, архієпископа Данила та ін.) та четверту (Похвальне слово св. Симеону та св. Саві, Похвальне слово князю Лазарю та ін.) рубрики. Досить яскраві національні риси властиві для ряду текстів світських, не конфесійних: історичних (сербські літописи, родослови, хронографи тощо), паломницьких, оповідних (Мучення блаженного Гроздія, Олександрія, Повість про Варлама і Йосафа, Троянська війна, притча про Акира Премудрого, Притчі Соломонові й інші романи, повісті, оповідання), філологічних (Сказання про письмена Костянтина Філософа), світсько-юридичних (Законник царя Душана). Ділова і побутова писемність займають у певному сенсі автономне становище стосовно решти текстів. Саме до цих жанрів належать майже виключно національні тексти, але ці тексти належать не до сербської літератури, а до сербської писемності, оскільки їхня художня цінність у більшості випадків є мінімальною. Функція цих текстів – ділова і суто практична, тому вони складають навіть не певний літературний жанр, а щось, що вже за своїм діловим характером протиставляється решті жанрів і самому поняттю літературного жанру взагалі (докладніше див. [12, с. 169]).

Наряду зі Святим Письмом та його апологетикою апокрифи та повісті були улюбленим читанням для середньовічних сербів. У сербських рукописах містяться апокрифи, відомі також в Болгарії та на Русі, як-от: “Оповіді про Адама”, “Книга Єноха”, “Оповіді про Авраама”, “Сказання про Соломона”, “Апокаліпсис Баруха”, “Євангеліє від св. Фоми”, “Євангеліє від Никодима”, “Євангеліє від св. Якова”, “Послання Абгара”, “Діяння апостолів”, “Запитання апостола Варфоломія”, “Запитання Іоанна Богослова” та ін. Схоже, що найбільш популярними апокрифами були у Сербії “Ходіння Богородиці по муках”, “Розмова патріарха Мефодія про кінець світу”, “Параліпомена Іеремії” та “Видіння Ісаї”. Також у середньовічній Сербії були популярними і повісті. Це була, зокрема, “Олександрія”. Вважається, що цей твір був перекладений в Болгарії у XIII ст., звідти ж потрапив у Сербію. Текст болгарського перекладу близький до твору Каллісфена, а у сербських варіантах герой описаний як лицар-праведник із застосуванням норм, передбачених агіографічним каноном [1, с. 5–11; 2, с. 152–153]. Сербам були відомі повість про Трою, романи про Трістана та Бову Д'Анстона і Сказання про Індійське царство християн пресвітера Іоанна. Серби також читали легенди про Варлама та Йосафа, повість “Стефаніт та Іхнілат” та ін. Перекладна література вплинула на формування

літератури оригінальної, що представлена здебільшого життями сербських правителів та архієпископів, і у меншій мірі – святих, що не належать до цих двох категорій.

Життя святих, як і агіографічні тексти взагалі, – один з найбільш формалізованих літературних жанрів, основною характеристикою якого є наслідування канону, що виявляється на всіх рівнях твору – структурному, стилістичному, ідейному та символіко-богословському. На структурному рівні відповідність художньому канону виявляється у наявності строгої композиційної схеми життя; на стилістичному рівні – у використанні певних поетичних засобів, найважливішим з яких є агіографічна топіка (т.зв. загальні місця, *loci communes*, *κοινο τόποι*); на ідейному та символіко-богословському рівні орієнтація на канон знаходить вираження у принципі уподібнення (*imitatio*) та наслідування сакральних зразків [11, с. 23]. Чому ж у такому разі є правомірним говорити про контамінацію жанрів у середньовічній сербській літературі? Головною передумовою цього явища є наявність в житті особливих сюжетів та мотивів пов'язаних з типом святості зображуваного подвижника. За твердженням Д.С. Ліхачова, герой життя поводить себе так, як він повинен поводитись, але повинен не відповідно до свого характеру, а за законами поведінки того розряду героїв, до якого він належить. Те, що повинно бути, незмінно зливається у життійній літературі з тим, що є. Ідеальний полководець повинен бути благочестивим і повинен молитися перед тим, як виступити в похід; ідеальний полководець повинен перемагати багаточисельного ворога невеликими силами, і йому допомагає Бог. Потім всі ці особливості поведінки переносяться вже в іншому творі на іншого святого. І в цьому немає неосмисленості, плагіату, обману читача. Адже другий святий – теж ідеальний воїн-полководець. Він і повинен поводитися так, як поведився в аналогічних обставинах інший ідеальний воїн-полководець. Якщо про поведінку його мало що відомо з історичних джерел, то письменник не задумуючись доповнює твір за іншим життєм, оскільки впевнений, що ідеальний володар має поводитися саме так, а не інакше [7, с. 24–25].

“Ось чому ... повторюються риси поведінки, повторюються окремі епізоди, повторюються формули, якими визначаються той чи інший стан, подія, описується битва чи характеризується поведінка. Це не бідність уяви – це літературний етикет... Герой повинен поводитися саме таким чином, і автор повинен описувати героя лише у відповідних висловах” [7, с. 25].

Подібно до того, як в іконописі фігури святих ніби висять у повітрі, невагомі, а архітектура, природа, слугують їм своєрідним “задником”, фоном, – так і в життійній літературі багато з її героїв не залежать від дійсності. Характери їхні не виховані обставинами земного життя, – святі прийшли у світ зі своєю сутністю, зі своєю місією, діють відповідно до обраного у літературі етикету [7, с. 25].

Героєм середньовічного сербського життя часто виступає король-воїн. І цілком природним є те, що він поводить себе не як ідеальний святий, а як ідеальний воїн – відповідно до свого типу. Явище контамінації жанрів органічно і логічно впливає з одного з основних життійних принципів – *imitatio*. Також дуже важливим фактором впливу на життійний канон була літературно-жанрова компенсація – характерна для середньовічної літератури ситуація, коли за відсутності або незначного розвитку

певного жанру його історично необхідну функцію перебирав на себе інший жанр. Зокрема, у сербській літературі мало представлені літописи, хронографи та родослови. Це призвело до того, що сербський історизм у своїй основі персоналізований, біографічний, а основний літературний жанр, у якому він реалізувався, – це життє. У життях описувалися особистості “великих мужів” сербської землі, під час правління яких втілювалися найвищі християнські ідеали. Основна мета писання про історію, як каже Доментіан, – зрозуміти життя цих мужів і глибокий зміст їхньої діяльності. Все інше було підпорядковане цій меті, а найбільше – самі історичні чинники, які обиралися і тлумачилися відповідно до наперед поставлених завдань [3, с. 81].

Що стосується основного сербського середньовічного історичного жанру, життє публічної особи, володаря чи церковного високопосадовця, більша повнота в оповіданні історичних обставин досягнута в життях архієпископів та монахів, а не в життях правителів. Найкраще це видно у життях св. Сави, особливо у другому з них, що вийшло з-під пера Теодосія. У нього внесено багато подій, про які розповідається впорядковано, поступово, з тонким відчуттям ситуації і драматичними оборотами. Таким чином автор перетворює життє на духовний роман, створений за тим самим зразком, що й найвідоміший середньовічний християнський роман “Повість про Варлама і Йосафа”. Тому не дивно, що ряд вчених говорить про Теодосія як про романіста, а написане ним життє вважає романом [3, с. 81; 8, с. 226–228].

Хоча описані вище тенденції мають досить давнє коріння, найяскравіші приклади контамінації жанрів життє та рицарського роману ми знаходимо у літературі XIV століття. Одним з таких репрезентативних творів є автобіографія короля Стефана Уроша Мілутина, написана близько 1317 року, у якій король перелічує всі свої війни і перемагає “завдяки сербським святителям Немані та Саві”. До канонізації Мілутина у 1324 році архієпископ Данило II на основі цієї автобіографії створив об’ємний життєпис, звільнивши описи війни від релігійних домішок.

Концепція Данила щодо написання життє заснована на тому ж фундаменті, що й у Стефана Першовінчаного. В обох випадках виділяються володарський (військовий) та духовний (моральний) аспекти. У житті Немані має перевагу другий, оскільки Неманя наприкінці життє став ченцем. Данило натомість є прихильником концепції ідеального володаря, але не поділяє приклад Немані, відповідно до якого король має бути монахом, принаймні перед смертю.

Війни у цьому житті описуються не як дія вищих сил, як це робить Стефан Першовінчаний, пишучи про свого батька Неманю. Для Данила військові успіхи не є чудом небесних захисників, але успішна війна все одно кваліфікується словом “чудо”, що є відлунням більш ранньої традиції. Короля Мілутина Данило порівнює не зі старозавітними патріархами, а з Олександром Македонським (Великим), новим ідеалом сербського суспільства XIV століття. Виділяючи духовний подвиг Мілутина, Данило наводить лише збудовані ним храми і монастирі (близько 40). Батьківська роль, що є важливим компонентом образу Немані, перенесена на Мілутину матір, королеву Олену (див. [9, с. 148–149]).

У Даниловому збірнику найбільше історичних подій вміщено у житіях з архієпископської частини, і тут же найяскравішим є відчуття конкретного, а також виняткове чуття простору, досить рідкісне для середньовічних книжників. Найкраще ці риси видно у житті архієпископа Данила, де є, наприклад, такий уривок: *“Ті, завоювавши, прийшли зі своїми силами у Святу Гору, та, обложивши її, розграбували всі багатства, зібрані у ній, і невдовзі всю її спустошили, а те святе місце, що звалося Хіландар, великою скорботою постало сповнене та великою тіснотою від нападу безбожників. ... А всередині міста побожні та богобоязливі мужі в полоні у них були, і разом [з полоненими були] і владика мій [Данило], і велика кількість людей святих, що трималися того монастиря, та [людей, котрі] всередину позабігали із своїми дружинами та дітьми. І прийшло у цю годину зло, ще більше від зла [спричиненого нападниками], і люди почали від голоду помирати. Весь цей люд численний їжу здобував завдяки тому славному монастирю Хіландару. Велике ж було страждання і рани, і почали люди та вся худоба помирати від голоду. Немовлята, смокчучи груди померлим матерям, і самі помирали, а люди, від голоду прозорі, наитовхувались одне на одного, і падали, ніби п'яні; голодом виснажені, і не мали сили навіть дивитися. А інші з них, ниць лежачи, ніби тварини, траву зубами видирали і конали. Багато ж бо чорноризців з тих, що були у цьому монастирі, не могли такої туги терпіти, залишали владаря мого преподобного ігумена Кир Данила самого, а самі утікали”* (цитата за [5, с. 83–84]).

Тут Данилова боротьба з розбійниками описана докладніше, з більшою кількістю подробиць та драматичних перипетій, ніж будь-яка битва, про яку йдеться у королівських житіях, краще навіть, ніж славетна битва при Велбужді з житія Стефана Дечанського, а цей опис битви вважається найкращим в усій сербській середньовічній літературі. Натомість королівські житія за кількістю біблійних цитат та об'ємних теологічних побудов часто перевищують житія архієпископів.

Данилові та його учневі був відомий і найпопулярніший роман середньовіччя “Олександрія”. Вони спираються на нього, порівнюючи військові діяння своїх героїв з подвигами Олександра Македонського. Хоча таких порівнянь всього три, що дуже мало по відношенню до величезної кількості біблійних цитат, вони є дуже важливими саме як показник нової літературної орієнтації творців житій XIV століття, причини якої не були виключно зовнішніми. Їх необхідно шукати у зміні історичних обставин та суспільних ідеалів. Поступово, крок за кроком з'являється новий ідеал життя – лицарство, війна, куртуазність. Це видно, зокрема, з переліку чеснот володаря. Поруч з поміркованістю, премудрістю та милосердям, які прикрашають Неманю та його синів, поруч з ідеалом воїна, лицаря, який вводить Теодосіє, з'являється ідеал фізичної краси обличчя і тіла, щоб у середині XIV століття ускладнитися та розділитися на чесноти душі і тіла, так само, як і в “Олександрії”. Разом з новим ідеалом в літературу проникають і нові способи зображення життя [8, с. 243]. Використовуючи ці способи, найближче до історичного та рицарського романів підходять саме Данило II у житії короля Мілутина та його учень у житії Стефана Дечанського. Проте і в цих творах ми змушені продиратися крізь ліс богословської вченості, загальних місць, теологічної риторики та “плетіння слівес”, щоб дійти до історичної дійсності та воїнського

ідеалу. Стилiстичнi та композицiйнi формули агиографiї були “тiсним пальто” [3, с. 83] для багатства, рiзноманiтностi та динамiки реального життя. Проте життє XIV столiття, ставши унiкальною формою лiтературної артикуляцiї, не перетворилося нi на iсторичний, нi на рицарський роман, що зумовлено агиографiчним каноном, який диктував спiсiб опису подiй. Саме тому доцiльно говорити власне про уподiбнення, контамінацiю жанрiв життя, рицарського та iсторичного романiв, на що впливали як лiтературно жанрова компенсацiя, що мала мiсце у цей перiод, так новi iдеали краси i звитяги у суспiльствi, а також загальне лiтературне поле середньовiчної Сербiї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрия. Жизнеописание Александра Македонского / Предисловие и научно-справочный аппарат А.М. Хитрова. – М.: Айрис-пресс; Айрис-Дидактика, 2005. – 512 с. – (Библиотека истории и культуры).
2. *Дворник Ф.* Слов’яни в європейській історії та цивілізації / Ф. Дворник; Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 512 с.
3. *Деретић Ј.* Огледи о српској књижевности / Ј. Деретић; прир. М. Ломпар. – Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије – Чигоја штампа, 2007. – 238 с. – (Књижевност и језик, књ. 18).
4. *Калиганов И.И.* Литература Второго Болгарского царства и её традиции (XIII век – первая половина XV века) / И.И. Калиганов // История литератур западных и южных славян. Том I: От истоков до середины XVIII века. – М.: Индрик, 1997. – С. 142–187
5. Кратак преглед југословенских књижевности Средњег века. Записи са предавања Ђорђа Трифуновића / Ђорђа Трифуновић. – Београд: Филолошки факултет, 1976. – 171 с.
6. *Липатов А.В.* Живая древность. Славянские культуры: общеевропейские закономерности и национальная специфика / А.В. Липатов // История литератур западных и южных славян. Том I: От истоков до середины XVIII века. – М.: Индрик, 1997. – С. 11–37.
7. *Лихачев Д.С.* Первые семьсот лет русской литературы / Д.С. Лихачев // Избранное: Великое наследие: Заметки о русском / Д.С. Лихачев. – СПб.: Logos, 1998. – С. 5–29.
8. *Маринковић Р.* Светородна господа српска: истраживања српске књижевности средњег века / Радмила Маринковић. – 2. допуњено издање. – Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије – Чигоја штампа, 2007. – 450 с. – (Књижевност и језик; књ. 15).
9. *Милошевић К.* Краљ Милутин и његово доба / Крсман Милошевић. – Београд: Пан-пласт, 2008. – 256 с.
10. Памятники византийской литературы IX – XIV веков / Отв. ред. Л. А. Фрейберг. – М.: Наука, 1969. – 360 с.
11. *Руди Т.Р.* Средневековая агиографическая топика: Принцип imitatio и проблемы типологии / Т.Р. Руди // Литература, культура и фольклор славянских народов: XIII Международный съезд славистов (Любляна, август

- 2003): Доклады российской делегации / Отв. ред. : Л.И. Сазонова. – М. : ИМЛИ РАН, 2002. – С. 40–55.
12. Толстой Н.И. Отношение древнесербского книжного языка к старославянскому языку (в связи с развитием жанров в древнесербской литературе) / Н.И. Толстой // История и структура славянских литературных языков / Н.И. Толстой. – М. : Наука, 1988. – С. 164–173.
13. Трифуновић Ђ. Стара српска књижевност: основи / Ђорђе Трифуновић. – Београд : Чигоја штампа, 2009. – 363 с
14. Jagoditsch R. Zur Begriff der “Gattungen” in der alt-russischen Literatur / R. Jagoditsch // Wiener slawistisches Jahrbuch. – Bd. VI. – 1957/58. – S. 112–137.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

CONTAMINATION OF GENRES A BIOGRAPHY AND COURTLY ROMANCE IN MEDIEVAL SERBIAN LITERATURE

Kateryna OSADTSA

*Kyiv National Taras Shevchenko University,
Department of Slavic Languages,
Blvd. Shevchenko, 14, Kyiv, Ukraine, , 01001,
e-mail: osadtsa@rambler.ru*

This article gives a brief description of the genre of prose models in Serbian literature of the late Middle Ages, highlights the phenomenon of literary genre, compensation and contamination genres of the vita and courtly romance in the literary field of the time.

Keywords: Middle Ages, Vita, genre, courtly romance, historical romance, hesychasm, the literary canon.

**КОНТАМИНАЦИЯ ЖАНРОВ ЖИТИЯ
И РЫЦАРСКОГО РОМАНА
В СРЕДНЕВЕКОВОЙ СЕРБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Екатерина ОСАДЦА

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра славянської філології,
бульв. Т. Шевченка, 14, , Київ, Україна, 01001,
e-mail: osadtsa@rambler.ru*

В статье даётся краткая характеристика прозаических жанровых моделей в сербской литературе позднесредневекового периода, освещаются явления литературно-жанровой компенсации и контаминации жанров жития и рыцарского романа в условиях литературного поля того времени.

Ключевые слова: средневековье, житие, жанр, рыцарский роман, исторический роман, исихазм, литературный канон.